

УДК 37.022:001.53

Олександр Жосан

МОДЕЛЬ ШКІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Подаються деякі результати дослідження тенденцій розвитку вітчизняної навчальної літератури для загальної середньої освіти у 20-х роках минулого століття та аналіз її змісту, структури й функцій.

Ключові слова: шкільна навчальна література, підручник, посібник, функція навчальної літератури, підручникотворення, підручникомознавство.

Представлены некоторые результаты исследования тенденций развития отечественной учебной литературы для общего среднего образования в 20-х годах прошлого века и анализ её содержания, структуры и функций.

Ключевые слова: школьная учебная литература, учебник, пособие, функция учебной литературы, разработка учебников, учебниковедение.

Aleksandr Josan

The Model of School Educational Books In the 20th years of Twentieth Century

There are some results of historical research and educational trends in national textbooks for secondary education in the 20th years of last century. The author has analyzed the content, structure and functions of the school textbooks.

Keywords: school educational books, textbooks, manuals, the function of textbooks, the construction of textbooks, the theory of textbooks.

Вступ. Матеріальним носієм змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література, тому удосконалення її якості – пріоритетне завдання розбудови національної освіти. Всебічне вивчення шкільної навчальної літератури в контексті її історико-педагогічного розвитку у взаємозв'язках з теперішнім і майбутнім є однією з умов успішного виконання цього завдання.

Проблемами становлення й розвитку вітчизняної навчальної літератури займалися Р. Арцишевський, Л. Березівська, Н. Богданець-Білоskalенко, Л. Височан, А. Зякун, Г. Касьянов, О. Коваленко, Я. Кодлюк, В. Кузьменко,

Н. Кузьменко, П. Мороз, В. Оліфіренко, О. Пасічник, Г. Розлуцька, І. Семперович, І. Смагін та ін. Зміст, структура й тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в ХХ столітті ще не були предметом системного історико-педагогічного дослідження. Метою статті є спроба виявити такі тенденції її розвитку в 20-х роках минулого століття та розробити модель шкільної навчальної літератури, що функціонувала в той період.

Виклад основного матеріалу. У 20-х роках в УСРР радянською владою проводилася політика українізації, що відіграла певну позитивну роль у розвитку культури, науки й освіти («червоний ренесанс»). З цього приводу було ухвалено ряд партійних та урядових постанов, серед яких найважливішою є «Про запровадження української мови у школах та радянських установах» (серпень 1921 р.) [1]. У цей період активізується *наукова діяльність*. Головним науковим осередком республіки була Всеукраїнська академія наук, заснована 1918 року. Академія об'єднувала близько 40 науково-дослідних закладів. Вона працювала не в Харкові, тодішній столиці, а у Києві, що давало можливість певний час уникати політизації. В Академії розгорнулася робота над словником української мови, іншими словниками, згодом було утворено інститут української мови для розробки термінології в різних галузях науки. Значних успіхів учені досягли в галузях історії, фізики, математики, охорони здоров'я, генетики, книгознавства [3].

Радянський уряд у контексті будівництва радянської держави розпочав і шкільну реформу. Офіційно відкинувши досягнення національної реформи 1917–1920 років, але враховуючи реальний стан української освіти, взяв за основу “Положение о единой трудовой школе” РСФРР і розробив радянську модель шкільної освіти, за якою різні типи навчальних закладів ліквідувалися, а замість них планувалося створити єдину трудову безплатну обов'язкову загальноосвітню двоступеневу школу. В основу нової освітньої парадигми було покладено такі *принципи*: єдності (наступність усіх ланок загальноосвітньої школи, єдність навчальних планів, структури школи), трудовий (виховна фізична, без примусу, праця, активні методи навчання,

творча продуктивна праця), соціальний (зв'язок людини з іншою людиною, організація праці в колективі, співробітництво, а не суперництво), національний (у широкому розумінні – рух до інтернаціонального братерства народів; у вузькому – вивчення паралельно з російською української мови чи мови національної меншини, історії та географії України; у руслі проголошення усіх мов рівноправними і надання права населенню обирати мову навчання), атеїстичний (заборона викладання релігійних предметів і проведення релігійних обрядів у школі), виховний (комуністичне виховання «інтернаціональної людини»; фізичне, трудове, естетичне) [1; 8].

Для реалізації державної стратегічної мети – здійснити «шкільну революцію» і побудувати єдину трудову школу – була створена комісія з розгляду і втілення в життя Положення «Єдина трудова школа». Залучивши педагогів-практиків, комісія підготувала документи: «Основи будівництва вільної, єдиної, трудової соціалістичної школи на Україні» та «Положення про Єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки», у яких чітко проглядалося прагнення створити національно зорієнтовану систему освіти на ідеологічних (класових) засадах [1].

На організаційному етапі реформи шкільної освіти (1920–1924) в контексті соціально-економічних (збільшення кількості безпритульних дітей, голод, визрівання НЕПу) і суспільно-політичних (зміцнення радянської влади) детермінант, апелюючи до передового зарубіжного досвіду, концептуально розроблялася та апробовувалася відмінна від російської *українська радянська система освіти* із забезпеченням рівних прав національним меншинам. Вона була обговорена і схвалена на засіданнях колегії, членами різних відділів Наркомосу УСРР, на всеукраїнських освітніх і партійних нарадах. В основу цієї динамічної реформи покладено *принципи* єдиної школи, соціального виховання (виховання дитини в дитячих будинках для комуністичного суспільства на колективістських засадах), педоцентричний (зосередження освітньої політики на дитині), національний (українізація; двомовність), трудовий (активні методи навчання), професіоналізації (монотехнізм), ідеологічний (виховання

гармонійно розвиненого громадянина комуністичного суспільства), атеїстичний. Вони визначили подальше реформування шкільної освіти [1; 8].

Найважливішими теоретичними і практичними *результатами* реформи в зазначений період є розробка концепції шкільної системи освіти як системи соціального виховання в рамках радянської парадигми, що змінювалася, і її втілення в основоположних освітніх документах (Декларація Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей”, 1920; Кодекс законів про народну освіту в УСРР, 1922; Порадники про соціальне виховання дітей, 1921–1928) та поширення на всю територію УСРР; проголошення обов’язковим навчання дітей у початкових чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих закладів та реорганізацію існуючих; українізацію змісту освіти; створення можливості здобувати освіту всім верствам суспільства (акцентування уваги на найбідніших верствах народу).

На завершальному етапі реформи (1924–1927), в умовах розгортання НЕПу і зростання потреби в спеціалістах робітничих професій Наркомос УСРР здійснив реформу «внутрішнього змісту школи», тобто теоретично обґрунтував організаційно-педагогічні засади шкільної освіти, реалізував та істотно змінив її: у *структурі* – часткове запровадження загального обов’язкового початкового навчання; узаконення єдиного типу школи – 7-річної трудової школи з двох концентрів (I – 4-річна початкова школа, II – 3-річна трудова школа); у *змісті освіти* – його розробка на засадах активності й комплексності, сцієнтистської прагматичної концепції – мова, література, історія, мистецтво набувають другорядності порівняно з природознавством та математикою; запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників; державна українізація освіти в масових масштабах; введення активних *методів навчання* (Дальтон-план, метод проектів, метод тестів), запозичених з європейської та американської школи, для індивідуалізації навчання та розвитку самодіяльності учнів; в *організації навчально-виховного процесу* – заміна уроку на практичне заняття учителя з учнями; скасування домашніх завдань, системи покарань; заміна бальної системи оцінювання на періодичну реєстрацію успішності учнів;

проголошення безплатного навчання в початковій школі (практично воно було платним); підвищення зарплатні вчителям. Отже, була створена нова школа за організацією, змістом і методикою. Загалом позитивно оцінюючи зазначені зміни, негативною тенденцією вчені вважають політизацію змісту навчально-виховного процесу [1; 8].

Відразу після початку розбудови радянської школи були ухвалені перші постанови уряду УСРР щодо створення системи підручничого забезпечення навчального процесу. Радянська держава поступово брала під контроль зміст шкільних навчальних предметів шляхом партійно-урядових рішень. Так, у серпні 1921 р. було прийнято постанову РНК РРФСР «Про порядок видання підручників», яка зобов'язала Держвидав друкувати підручники і посібники для всіх типів навчальних закладів. Постанова зазначала, що будь-який навчальний посібник може отримувати дозвіл для друку тільки від Державної вченої ради Наркомпросу, куди і повинен надаватися для отримання такого дозволу; *навчальними посібниками* потрібно вважати: підручники у вузькому значенні, посібники з керівництва і посібники до курсів, будь-які наочні навчальні друковані посібники (таблиці, карти і картини) [4, с. 146].

На виконання цієї постанови науково-педагогічна секція Державної вченої ради при Наркомпросі РРФСР на чолі з Н. Крупською до 1925 р. займалася переглядом старих і розробкою нових підручників. Вперше питання про підручники для радянської школи обговорювалося на пленумі Науково-педагогічної секції державної вченої ради 1 лютого 1922 р. Н. Крупська на цьому засіданні різко виступила проти збереження в школі підручника старого типу і наголосила на необхідності створення нового підручника-довідника, який повинен знаходитися в бібліотеках [6, с. 191].

У 1923 році була створена спеціальна комісія з питань підручників і навчальних посібників. Н. Крупська на засіданні підсекції підручників наголосила, що підручник необхідний для учня, оскільки книга відкриває для дитини можливість самостійної роботи в процесі самоосвіти. Крім того, підручник потрібний і для малодосвідченого вчителя як форма організації

навчального матеріалу та необхідне зняття педагогічної праці [6, с. 189].

Цими підходами керувалися і українські державні органи, створюючи в республіці систему видання шкільної навчальної літератури. Але шкільних підручників бракувало, і незадовільний стан забезпечення навчальною літературою шкіл був відмічений учасниками з'їзду викладачів суспільствознавства, який пройшов у 1926 році. Для реалізації комплексного навчання учнів за новими програмами з'явився відповідний тип навчального посібника – «підручник-довідник», – який поступово трансформувався в «робочу книгу». Робоча книга для учнів, як зазначалося в документах наркомосу, містить зібрання робіт, матеріалів для робіт, інструкцій, розташованих у порядку комплексів, і узгоджених з сезонами. Зміст книги охоплює всі галузі роботи учнів: природознавство, працезнавство, суспільствознавство і зокрема навички [2; 8].

«Демократизація підручників» і перехід від підручника до робочої книги в 20-х роках був викликаний, у першу чергу, бажанням позбутися основної вади старих навчальних книг, яка виявлялася у відриві змісту підручника від життя. Робоча книга повинна була наблизити навчальний матеріал до життя. У такому розумінні підручник, на думку комісії, перестає бути книгою для формального засвоєння, книгою для навчання «від а до я». Намагаючись створити підручник, що відповідає принципам «активно-трудового» методу шкільної роботи, комісія вважала, що головне полягає в самостійній роботі учня не над книгою, а над тими явищами живого світу, навколишнього середовища, які відповідають темі цього підручника [7, с. 150-151].

Середина і друга половина 20-х років характеризувалася також розвитком методів і форм навчання. Популярними стали такі методи, як: лабораторний, лабораторно-дослідний, наочно-ілюстративний, екскурсійний, активно-трудова, метод проектів тощо. Серед нових форм навчання отримали популярність Дальтон-план, студійне і проектне навчання. Словесно-догматичний та словесно-книжний методи протиставлялися інноваційним як застарілі [5; 9].

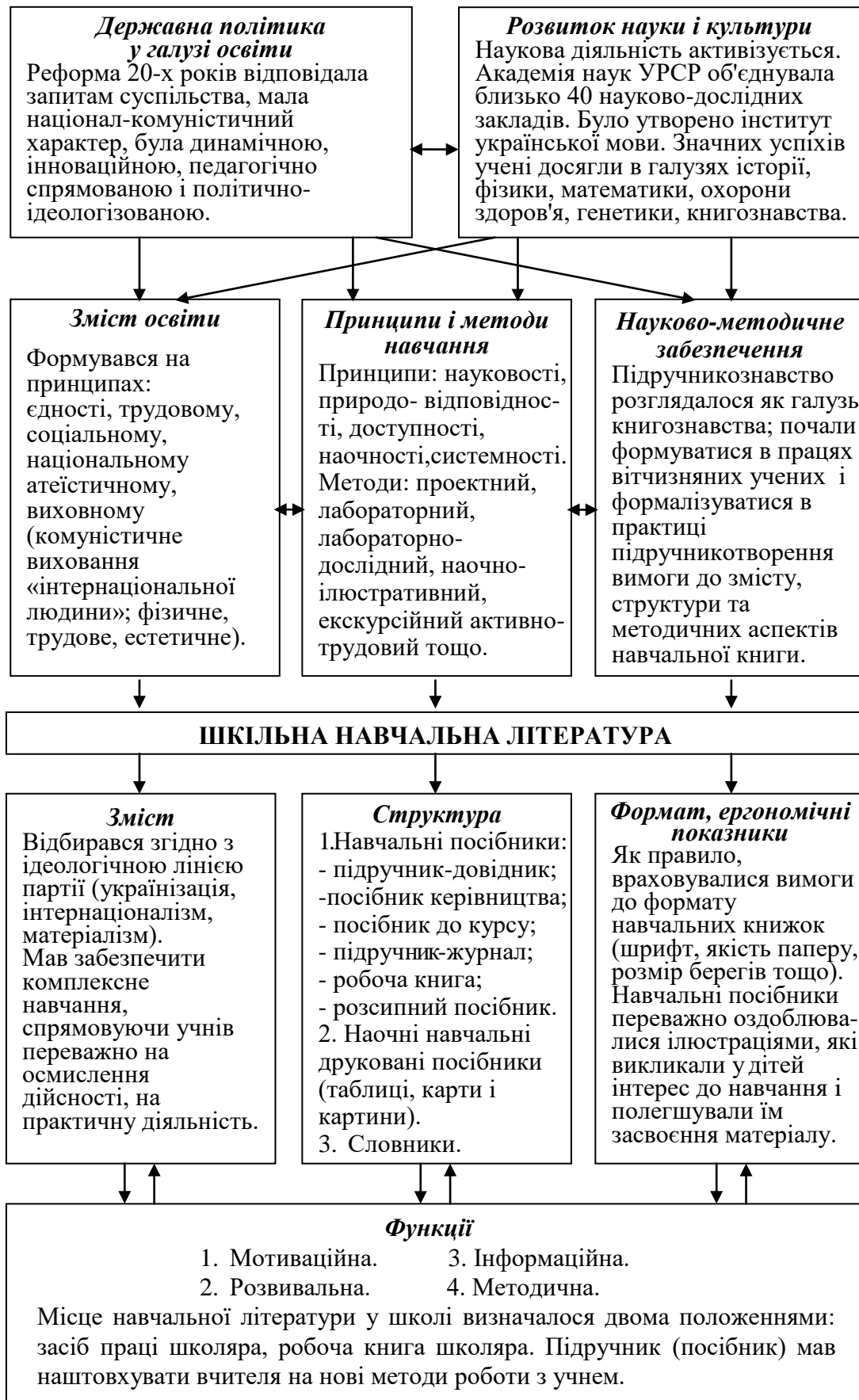

Рис. 1. Модель шкільної навчальної літератури в 20-х роках.

Отже, зміст та методичні засади навчальних книг повинні були відповідати вимогам освітньої системи предмета. Інтегрований (за своїм типом) навчальний посібник повинен був забезпечувати комплексне навчання, спрямовуючи учнів переважно на осмислення дійсності, на практичну діяльність з її вивчення [8]. Модель шкільної навчальної літератури, що існувала в цей період, можна зобразити таким чином (рис. 1).

Висновки. Зміст навчальної літератури, який відбирався згідно з ідеологічною лінією партії (українізація, інтернаціоналізм, матеріалізм), мав забезпечити комплексне навчання, спрямовуючи учнів переважно на осмислення дійсності, на практичну діяльність. На це спрямовувалися і перелічені вище методи навчання. Саме це й спричинило існування в 20-х роках такої структури шкільної навчальної літератури: 1) навчальні посібники (підручник-довідник, посібник керівництва, посібник до курсу, підручник-журнал, робоча книга, розсипний посібник; 2) наочні навчальні друковані посібники (таблиці, карти і картини); 3) словники. Змінилася і роль навчальної літератури. Тепер вона почала виконувати такі функції: 1) мотиваційна; 2) інформаційна; 3) розвивальна; 4) методична.

Протягом 1921–1932 років почали формуватися в працях вітчизняних учених з теорії підручника і формалізуватися в практиці підручникотворення вимоги до змісту, структури, методичних аспектів, формату та ергономічних показників навчальної літератури. Навчальні книжки переважно оздоблювалися ілюстраціями, які викликали у дітей інтерес до навчання і полегшували їм засвоєння матеріалу.

Успіхи українських учених були б значнішими, якби не репресії, яких вони зазнали з початку 30-х років. Після припинення українізації в грудні 1932 року майже всі мовознавчі праці (зокрема й правопис 1928 року), книгознавчі, а разом з ними й підручникомознавчі праці в Україні були визнані «націоналістичними» і вилучені з наукового вжитку [3].

У середині 30-х років українська школа поступово втрачає своє національне обличчя. У 1932–1933 роках було запроваджено загальносоюзну

систему народної освіти з уніфікованими програмами і єдиним для кожного предмета стабільним підручником, який затверджувався у Москві [1].

Проте, період «червоного ренесансу» не міг не залишити слідів у свідомості громадян, в українській науці та, образно кажучи, заклав у ґрунт науки й освіти ті зерна, які проросли через кілька десятиліть.

Література

1. Березівська Л.Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... доктора пед. наук за спец. 13.00.01 / Лариса Дмитрівна Березівська. – К., 2009. – 871 с.
2. Бущик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР / Л.П.Бущик. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 537 с.
3. Історія української культури : [навч. посіб.] / О. Ю. Павлова, Т. Ф. Мельничук, І. В. Грищенко. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
4. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : [сборник документов. 1917–1973 гг.] / Составители: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.
5. Оліфіренко В. В. Підручник з української літератури : історія і теорія / В.В.Оліфіренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.
6. Пидкасистый П. И. Н. К. Крупская о содержании образования в советской школе / П. И. Пидкасистый. – М. : Учпедгиз, 1962. – 230 с.
7. Равкин З. И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / З. И. Равкин. – М. : Госучпедгиз, 1959. – 275 с.
8. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Смагін Ігор Іванович.–К., 2011.–562 с.
9. Смагін І. І. Шкільне суспільствознавство та підручникотворення з суспільствознавчих навчальних предметів у 20-і – 30-і роки ХХ століття / І. І. Смагін // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 5–6. – С. 111–115.